

Єршова Г.В.,

кандидат економічних наук,
науковий співробітник
ДУ “Інститут економіки
та прогнозування НАН України”

НЕМАТЕРІАЛЬНІ АКТИВИ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

Розглянуто роль нематеріальних активів у капіталізації підприємств. Проаналізовано стан таких активів промислових підприємств України та узагальнено основні проблеми управління ними.

Author considers the role of intangible assets in enterprises' capitalizing; analyzes the current state of intangible assets owned by Ukrainian industrial enterprises; in addition the main problems in management of intangible assets are generalized.

Ключові слова: нематеріальні активи, капіталізація, промислові підприємства.

Зважаючи на перехід світу від індустріальної економіки до економіки знань, зростає роль нематеріальних активів як джерела додаткового прибутку та виграшу в конкурентній боротьбі. На нинішньому етапі розвитку світової економіки наявність лише матеріальних активів не гарантує збільшення доходу, а вартість створюється не тільки з допомогою виробничих операцій. У розвинутих країнах частка нематеріальних активів становить 30—35 % загальної капіталізації країни, а в окремих компаніях сягає 70 %.

В Україні нематеріальним активам та їх ролі в капіталізації підприємств поки що приділяється невелика увага. Підтвердженням тому є відсутність розгорнутої статистичної інформації про їх стан і тенденції, недостатня дослідженість і відповідне висвітлення окресленої проблеми в науковій літературі. До того ж переважна більшість наукових публікацій із цієї тематики присвячена питанням обліку нематеріальних активів та їх контролю на підприємствах.

Загальні підходи до економічного аналізу забезпеченості й ефективності нематеріальних активів підприємств описані в працях А.М. Козирева, Л.А. Лахтіонової, В.Л. Макарова, І.Т. Райковської, Г.В. Савицької¹ та інших. Водночас публікацій щодо впливу нематеріальних активів на розвиток підприємств та економіку країни дуже мало, що й обумовило вибір теми статті.

Метою даної статті є аналіз стану нематеріальних активів промислових підприємств України та визначення їх ролі в розвитку підприємств та економіки країни загалом.

¹ *Козырев А.Н., Макаров В.Л.* Оценка стоимости нематериальных активов и интеллектуальной собственности. — М.: Интерреклама, 2003. — 352 с.; *Лахтіонова Л.А.* Фінансовий аналіз суб'єктів господарювання: Монографія. — К.: КНЕУ, 2001. — 387 с.; *Райковська І.Т.* Економічний аналіз забезпеченості та ефективності використання нематеріальних активів: методичний підхід // Вісник ЖДТУ. — 2009. — №1 (47): [Електр. ресурс]. — http://www.ztu.edu.ua/ua/science/publishing/visnik/econom/1_47/; *Савицкая Г.В.* Экономический анализ: Учебник. — 9-е изд., испр. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 208 с.

Поступ багатьох розвинутих країн великою мірою пов'язаний із капіталізацією нематеріальних активів. Саме цей факт, на думку окремих науковців², став однією з головних причин стрімкого економічного зростання Японії в 1970—80 рр.

Збільшення капіталізації підприємств за рахунок нарощення обсягів нематеріальних активів почало практикуватися в цій країні в 1950—60-ті, коли вона, зазнаючи значних економічних і фінансових труднощів та не маючи можливості створювати у великій кількості власні нематеріальні активи, скуповувала в інших країн науково-технічні продукти (патенти, ліцензії тощо). Здійснюючи переоцінку придбаних нематеріальних активів за своєю методикою та зараховуючи їх на баланс підприємств, Японія досягла істотного збільшення капіталізації підприємств та була першою країною, де вартість нематеріальних активів корпорацій перевищила вартість матеріальних. Революційним було також рішення японського уряду щодо введення поняття “нематеріальні активи суб'єктів господарювання” та кредитування під заставу таких активів із метою отримання оборотних коштів та їх реалізації. Це дало поштовх розвитку науково-технічної діяльності не лише в спеціалізованих наукових установах, а й безпосередньо на підприємствах³.

Інновації сприяли перетворенню продуктів інтелектуальної діяльності на нематеріальні активи надзвичайно високої вартості (з подальшою її концентрацією в акціонерному й фінансовому капіталі). Збільшення вартості активів давало змогу корпораціям проводити додаткову емісію акцій (пропорційно величині новостворених активів), які, у свою чергу, з'являлися на фондовому ринку та виконували функцію товару. Завдяки впровадженню нових фінансових технологій у країні було створено сприятливі умови для інтенсивного нарощення капіталу у великих обсягах і з низькою собівартістю, котрий, перетікаючи в інші сфери господарювання, стимулював їх розвиток.

Досвід використання нематеріальних активів для збільшення капіталізації підприємств згодом запозичили й успішно застосовували США, Китай, країни ЄС та інші.

Аналізуючи ситуацію у вітчизняній економіці, можна стверджувати, що на сьогодні нематеріальні активи не відіграють помітної ролі в капіталізації як підприємств, так і країни загалом. За даними Державної служби статистики, в 2009 р. частка нематеріальних активів у нефінансових активах країни становила лише 0,7 %, тоді як основних засобів — 87,2 %⁴. Водночас інвестиції в нематеріальні активи в Україні мають тенденцію до зниження (якщо в 2002 р. вони становили

² *Полуян П., Отырба А.* Тайна нематериальных активов: рациональная магия или хитрый блеф?: [Електр. ресурс]. — <http://www.apn.ru/publications/print18042.htm>.

³ *Кузьмин А.Г.* Нематериальные активы как фактор развития: [Електр. ресурс]. — <http://www.sato.ru/kuzmin/191209.php>.

⁴ Експериментальний баланс нефінансових активів за 2009 рік / Держкомстат України: [Електр. ресурс]. — <http://www.ukrstat.gov.ua>.

9,1 % загального обсягу капітальних вкладень, то в 2010-му — лише 3,7 %)⁵. До того ж згадану службою не наводиться розгорнута статистична інформація про нематеріальні активи. У статистичних збірниках вони враховуються як частина необоротних активів (основні засоби, нематеріальні активи, довгострокові біологічні активи та інвестиційна нерухомість), що не дає чіткого уявлення про стан і тенденції нематеріальних активів підприємств країни.

Для кращого розуміння тенденцій стану нематеріальних активів вітчизняної промисловості нами було проаналізовано дані по підприємствах, підзвітних колишньому Міністерству промислової політики України⁶, за 2005—2010 рр. Аналіз показав, що загальна вартість нематеріальних активів за цей період зросла в 4,4 раза. Водночас їх частка в необоротних активах підприємств залишалася на досить низькому рівні — 2,23 % у 2010 р. (табл. 1). У розрізі видів економічної діяльності привертає увагу стрімке скорочення нематеріальних активів у науково-технологічному, інноваційному забезпеченні (за 2007—2010 рр. — на 4,9 в. п.),

Таблиця 1. Частка нематеріальних активів у необоротних активах підприємств, підзвітних Мінпромполітики України, в 2007—2010 рр. (на кінець звітного періоду), %

Види економічної діяльності	2007	2008	2009	2010
Підприємства Мінпромполітики, всього	1,0	2,0	2,0	2,23
Хімічна промисловість	2,55	0,81	0,70	2,95
Науково-технологічне, інноваційне забезпечення	5,64	18,45	15,05	0,74
Меблева й деревообробна промисловість	2,96	2,89	4,95	3,16
Легка промисловість	0,53	н. д.	0,02	0,01
Виробництво кольорових і дорогоцінних матеріалів	3,24	2,60	0,39	1,37
Гірничорудна промисловість	0,94	0,84	0,28	0,26
Металургійна промисловість	0,65	0,31	0,45	0,38
Департамент тракторного й сільськогосподарського машинобудування	0,38	0,29	0,46	0,40
Транспортне машинобудування	3,71	1,88	0,20	0,27
Верстатобудування	0,84	0,11	0,13	0,07
Енергетичне, хімічне, нафтопереробне машинобудування	0,42	0,91	1,89	2,56
Радіоелектроніка та засоби зв'язку	0,57	1,53	1,72	1,37
Суднобудівна промисловість	1,20	2,91	3,87	4,36
Авіаційна промисловість	0,44	15,1	27,7	29,69
Важке машинобудування	0,33	0,21	н. д.	0,19

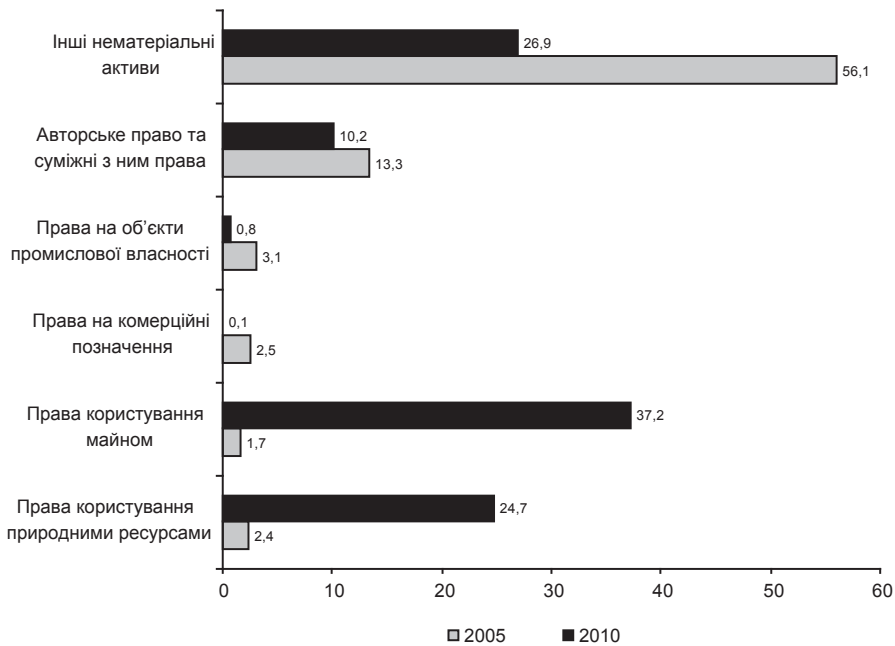
Джерело: розраховано за даними Мінпромполітики України (<http://www.industry.kmu.gov.ua>).

⁵ Капітальні інвестиції / Держкомстат України: [Електр. ресурс]. — <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁶ Згідно з Указом Президента України від 13.04.2011 № 451/2011, Міністерство промислової політики України було ліквідоване, а повноваження з управління державним майном — передані Державному агентству України з управління державними корпоративними правами та майном (див.: Про Положення про Державне агентство України з управління державними корпоративними правами та майном: Указ Президента України від 13.04.2011 № 451/2011: [Електр. ресурс]. — <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/451/2011>).

хоча за логікою їх частка мала би бути найвищою з огляду на специфіку цього виду економічної діяльності.

Протягом 2005—2010 рр. істотні зміни сталися також у структурі нематеріальних активів (рис. 1). Зокрема, значно знизилась їх “інтелектуальна” частка: відсоток прав на об’єкти промислової власності зменшився на 2,3 в. п., тобто в 2010 р. вони становили лише 0,8 % загального обсягу нематеріальних активів, авторського права та суміжних із ним прав — на 3,1 в. п., до 10,2 % у 2010 р., прав на комерційні позначення — на 2,4 в. п., до 0,1 %. Це зменшення відбулося на тлі помітного збільшення таких складових нематеріальних активів, як права користування природними ресурсами (на 22,3 в. п., до 24,7 % у 2010 р.) та права користування майном (на 35,5 в. п., до 37,2 %).

Джерело: розраховано за даними Мінпромполітики України (<http://www.industry.kmu.gov.ua>).

Рис. 1. Структура нематеріальних активів по підприємствах, підзвітних Мінпромполітики України, за 2005 і 2010 рр., %

Зауважимо, що “інтелектуальна” частка нематеріальних активів свідчить про стан інноваційного розвитку підприємства, його можливість конкурувати на ринку технологічної продукції. Її зменшення по підприємствах вказує на недостатню увагу інноваційному розвитку та впровадженню наукомістких технологій із боку промислових підприємств. Разом із тим збільшення частки прав на користування природними ресурсами та майном у структурі нематеріальних активів знижує їх ліквідність.

Стосовно технічного стану нематеріальних активів слід зазначити, що за період 2007—2010 рр. їх знос по підприємствах Мінпромполітики загалом істотно зменшився — на 22,3 в. п. (табл. 2). Утім, за деякими видами економічної діяльності зберігається стабільна тенденція до старіння нематеріальних активів. Так, за аналізований період знос нематеріальних активів підприємств гірничорудної промисловості збільшився на 34,2 в. п., легкої промисловості — на 70,2, верстатобудування — на 13,3, металургійної промисловості — на 18,2, департаменту тракторного й сільськогосподарського машинобудування — на 19 в. п. Поряд із цим інвестиції в нематеріальні активи по підприємствах Мінпромполітики за період 2007—2010 рр. не перевищували 2 % (у 2010 р. вони становили 1,9 % загального обсягу капітальних інвестицій)⁷.

Таблиця 2. Знос нематеріальних активів на підприємствах, підзвітних Мінпромполітики України, в 2007—2010 рр. (на кінець звітного періоду), %

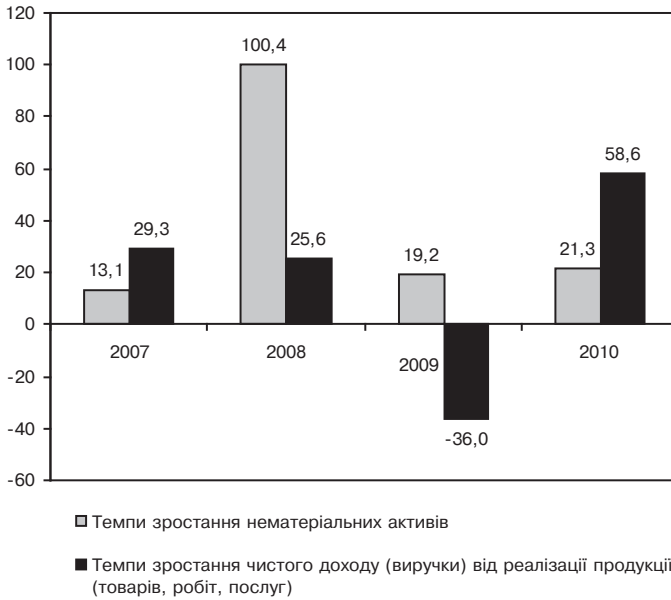
Види економічної діяльності	2007	2008	2009	2010
Підприємства Мінпромполітики, всього	36,3	29,1	13,0	14,0
Хімічна промисловість	19,9	43,4	51,0	18,9
Науково-технологічне, інноваційне забезпечення	5,0	3,0	2,8	62,1
Меблева й деревообробна промисловість	0,0	0,0	0,0	0,2
Легка промисловість	17,8	н. д.	82,8	88,0
Виробництво кольорових і дорогоцінних металів	7,0	7,3	36,4	26,1
Гірничорудна промисловість	20,2	28,7	44,4	54,4
Металургійна промисловість	20,7	37,9	29,6	38,9
Департамент тракторного й сільськогосподарського машинобудування	38,1	38,9	42,2	57,1
Транспортне машинобудування	66,7	83,5	62,3	53,2
Верстатобудування	49,2	55,3	48,0	62,5
Енергетичне, хімічне, нафтопереробне машинобудування	49,0	28,5	14,2	12,3
Електротехнічне приладобудування	21,7	22,7	н. д.	н. д.
Радіоелектроніка та засоби зв'язку	48,8	37,6	36,1	41,6
Суднобудівна промисловість	46,6	32,0	29,3	35,5
Авіаційна промисловість	53,2	3,0	2,3	2,4
Важке машинобудування	55,0	50,0	н. д.	64,1
Інші підприємства	97,2	н. д.	39,4	2,6

Джерело: розраховано за даними Мінпромполітики України (<http://www.industry.kmu.gov.ua>).

Як впливає з економічної теорії, ефект від використання нематеріальних активів виражається в загальних результатах господарської діяльності — зниженні витрат на виробництво, підвищенні обсягів збуту продукції, прибутку, платоспроможності та стабільності фінансового стану. Необхідною умовою для цього є

⁷ Офіційний сайт Міністерства промислової політики України: [Електр. ресурс]. — <http://industry.kmu.gov.ua>.

нарощення темпів зростання віддачі капіталу, що можливо лише в разі, коли темпи зростання виручки від реалізації продукції випереджатимуть темпи зростання нематеріальних активів⁸. Однак існує значний дисбаланс у темпах зростання нематеріальних активів та доходу (виручки) від реалізації продукції, що негативно впливає на показники фондовіддачі нематеріальних активів: у 2007 р. вона становила 148,5, в 2008-му — 119,2, у 2009 і 2010 рр. — 63,3 і 83,4 грн відповідно (рис. 2).

Джерело: розраховано за даними Мінпромполітики України (<http://www.industry.kmu.gov.ua>).

Рис. 2. Темпи зростання нематеріальних активів та чистого доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) підприємств, підзвітних Мінпромполітики України, протягом 2007—2010 рр., %

Поряд зі зменшенням фондовіддачі нематеріальних активів підприємств, підзвітних Мінпромполітики, відбулося зниження їх доходності: якщо в 2007 р. вона становила 30,2 грн, то в 2010-му зменшилася до 13,6 грн (у 2008 р. — 24,1, в 2009-му — 8,3 грн)⁹.

Проведений нами аналіз охоплює лише нематеріальні активи, котрі перебувають на балансі підприємств. Позабалансові нематеріальні активи підприємств, такі як “інтелектуальний капітал”¹⁰ і ділова репутація, не розглядаються, хоча

⁸ Райковська І.Т. Зазнач. праця.

⁹ Офіційний сайт Міністерства промислової політики України: [Електр. ресурс]. — <http://industry.kmu.gov.ua>.

¹⁰ Інтелектуальний капітал — це знання працівників компанії, які забезпечують переваги перед конкурентами і здатність породжувати нову вартість такого капіталу, що характеризуються

можуть істотно впливати на ефективність роботи та вартість підприємства. Зазначимо лише, що останнім часом роль позабалансових нематеріальних активів значно зростає (особливо це стосується віртуальних підприємств, які базуються на знаннях), й тепер вони можуть сягати 70—80 % вартості підприємств¹¹.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу стану й тенденцій нематеріальних активів промислових підприємств, підзвітних Мінпромполітики України, можна зробити висновок, що, по-перше, такі активи поки що не відіграють істотної ролі в діяльності підприємств; по-друге, в період 2008—2009 рр., унаслідок впливу фінансово-економічної кризи, знизилася продуктивність їх використання; по-третє, недооцінка ролі нематеріальних активів є одним із факторів гальмування інноваційного розвитку як у промисловості, так і в економіці загалом.

Як відомо, вітчизняна промисловість націлена переважно на виробництво низькотехнологічних видів продукції, а частка інноваційно активних підприємств є незначною (у 2009 р. — 12,8 %) ¹². Відсутність інвестиційної політики, спрямованої на інноваційний розвиток економіки, не стимулює впровадження інновацій на промислових підприємствах.

Водночас, наприклад у Росії, тема нематеріальних активів останніми роками набуває дедалі більшої актуальності. На рівні держави розробляються заходи для створення єдиного ринку таких активів та стимулювання капіталізації підприємств за їх рахунок ¹³. У 2006—2009 рр. середній приріст нематеріальних активів у Російській Федерації становив 20,9 % ¹⁴.

У багатьох розвинутих країнах капіталізація нематеріальних активів відбувається здебільшого на фондових ринках у вигляді створення своєрідних фінансових бульбашок із подальшим перерозподілом ресурсів по інших сферах економічної діяльності, що стимулює їх розвиток. Це надає можливість без великих витрат акумулювати значні фінансові ресурси. Втім, збільшення капіталізації за рахунок таких

сукупністю наявних у фірми законних прав на результати її творчої діяльності, природних і набутих інтелектуальних здібностей і навичок персоналу, накопичених знань і корисних відносин з іншими суб'єктами (Див.: *Діба В.М.* Інтелектуальний капітал як об'єкт бухгалтерського обліку // *Фінанси України*. — 2009. — № 2. — С. 121).

¹¹ *Смирнова В.А.* Нематериальные активы как важнейший резерв роста капитализации компаний (на примере рыночных активов): Аналит. обзор. — М., 2006. — 36 с.

¹² У 2009 р. промисловими підприємствами України було придбано 1165 нових технологій (у 2008-му — 835), 534 з яких — за межами України. При цьому 656 придбані з устаткуванням; 383 — як результат досліджень і розробок; 66 — за договорами на придбання прав і патентів, ліцензіями на використання винаходів, промислових зразків, корисних моделей; 31 — за угодами на придбання технологій і ноу-хау; 16 — разом із цілеспрямованим прийомом на роботу кваліфікованих фахівців (див.: *Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2009 р.*: Стат. зб. / Держкомстат України. — К., 2010. — С. 175).

¹³ Всероссийская перепись интеллекта // Взгляд: [Електр. ресурс]. — <http://www.vz.ru/economy/2008/6/11/176830.html>.

¹⁴ Структура внеоборотных активов организаций по видам экономической деятельности / Федеральная служба государственной статистики Российской Федерации: [Електр. ресурс]. — <http://www.gks.ru/>

активів не повинне бути самоціллю підприємства та здійснюватися лише з метою примноження його капіталу. Важливою умовою забезпечення ефективності нематеріальних активів має бути їх відповідність стратегії розвитку підприємства, що є гарантією успішного створення цінності. Використання фінансових ресурсів, акумульованих за рахунок капіталізації таких активів, на споживання може призвести до створення надмірної грошової маси, не пов'язаної з виробництвом (тобто до надування мильної бульбашки). Тому необхідно забезпечити тісний взаємозв'язок капіталізації нематеріальних активів і стратегічного розвитку підприємства. Тільки в такому разі можна досягти справжньої рентабельності цих активів.

Отже, використання нематеріальних активів обов'язково має передбачати ефективне управління ними. Й передусім ухвалення рішень щодо створення, формування й уведення їх у комерційний оборот в умовах ринкової конкуренції з метою отримання максимального прибутку. Основною позицією в управлінні нематеріальними активами є визначення їх вартості. Зважаючи на їх природу, дане питання є доволі складним і заслуговує на окрему увагу з боку як науковців, так і практиків. Слід зазначити, що оцінка нематеріальних активів у бухгалтерському обліку помітно відрізняється від тієї, яка проводиться професійними оцінювачами.

У розвинутих країнах останні при оцінці нематеріальних активів застосовують декілька основних підходів, зокрема дохідний, витратний, ринковий, порівняльний¹⁵. Беручи до уваги специфіку нематеріальних активів та складність проведення їх точної оцінки, оптимальним вважається комбінування зазначених методичних підходів.

В Україні оцінка нематеріальних активів має здійснюватися відповідно до національних стандартів № 1 “Загальні засади оцінки майна та майнових прав” і № 4 “Оцінка майнових прав інтелектуальної власності”¹⁶, з використанням дохідного, порівняльного й витратного методичних підходів. Однак на практиці, через недостатню розвиненість вітчизняного ринку нематеріальних активів, зазвичай використовується витратний метод, що ґрунтується на обліку витрат на створення (придбання) цих активів. Такий порядок оцінки нематеріальних активів не є універсальним, а при його застосуванні неможливо цілком справедливо оцінити їх вартість (цей метод не охоплює сукупні витрати бізнесу на розробку й розвиток технологій у широкому розумінні). Втім, оскільки фондовий ринок в Україні мало-розвинений, а ринкова інформація майже відсутня, часто єдиним можливим методом є саме витратний.

¹⁵ Смирнова В.А. Зазнач. праця.

¹⁶ Національний стандарт № 1 “Загальні засади оцінки майна та майнових прав”, затверджений постановою КМУ від 10.09.2003 № 1440: [Електр. ресурс]. — <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=1440-2003-%EF>; Національний стандарт № 4 “Оцінка майнових прав інтелектуальної власності”, затверджений постановою КМУ від 03.10.2007 № 1185: [Електр. ресурс]. — <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1185-2007-%d0%bf>.

Згідно з Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 8 “Нематеріальні активи”, в бухгалтерському обліку такі активи зараховуються на баланс підприємства за первісною вартістю, котра для придбаного нематеріального активу складається з ціни (вартості) придбання, мита, непрямих податків, що не підлягають відшкодуванню, та інших витрат, безпосередньо пов’язаних із його приведенням до стану, в якому він придатний для використання за призначенням; для нематеріального активу, створеного підприємством, — прямих витрат на оплату праці, прямих матеріальних витрат, інших витрат, безпосередньо пов’язаних зі створенням цього нематеріального активу та приведенням його до стану придатності для використання за призначенням (оплата реєстрації юридичного права, амортизація патентів, ліцензій тощо)¹⁷. Тому результати бухгалтерського обліку нематеріальних активів та оцінки професійних оцінювачів можуть істотно відрізнятись.

Окреслена проблема характерна також для багатьох розвинутих країн. Із метою забезпечення ефективнішого управління нематеріальними активами в таких країнах широко практикується складання компаніями нефінансової звітності, яка відображає економічні, екологічні й соціальні аспекти їх діяльності, що дає чіткіше уявлення про неї та перспективність ведення бізнесу. Поряд із цим Європейською групою професійних асоціацій оцінювачів було розроблено стандарт оцінки нематеріальних активів (у т. ч. позабалансових), відповідно до якого всі такі активи, що потребують оцінки, розподіляються на гудвіл бізнесу (нерозподілені нематеріальні активи), персональний гудвіл, нематеріальні активи, що ідентифікуються¹⁸. Це дає змогу повніше оцінити вартість таких активів, котрі належать підприємству, та збільшити її за рахунок включення позабалансових нематеріальних активів.

Підсумовуючи викладене, треба наголосити, що комерційне використання нематеріальних активів у сучасній практиці є комплексною, багатогранною проблемою, яка зачіпає сфери економіки, права, маркетингу, бухгалтерського й податкового обліку та потребує великої уваги з боку як науковців, так і практиків. Дана стаття охоплює лише окремі питання, котрі виникають при управлінні нематеріальними активами, втім, зважаючи на значний потенціал комерційного використання останніх у перспективі капіталізації вітчизняних підприємств, необхідно розширити дослідження з цієї проблеми.

¹⁷ Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8 “Нематеріальні активи”, затвержене наказом Міністерства фінансів України від 18.10.1999 № 242: [Електр. ресурс]. — <http://zakon.rada.gov.ua>.

¹⁸ *Козырев А.Н.* Оценка интеллектуальной собственности и нематериальных активов // Корпоративный менеджмент: [Електр. ресурс]. — http://www.cfin.ru/finanalysis/value/intangibles_and_intel_2.shtml.